

ВАКАРІЮК Л. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.14>

ЗАДОВОЛЕННЯ ПОТРЕБ ПРАЦІВНИКІВ У ЗАЙНЯТОСТІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЗАПОБІГАННЯ ТРУДОВІЙ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ

У статті проаналізовано комплексні програми, програми стратегічного соціально-економічного розвитку, що встановлюються і реалізуються на виконання державної мети та завдань як основні напрями державної (правової) політики в сфері зайнятості і працевлаштування; розглянуто їх вплив та значення для формування привабливого ринку праці і запобігання виїзду трудових мігрантів. Наголошується, що Україна продовжує залишатися в списку «країн-донорів» робочої сили щодо розвинених країн, а потоки міжнародних трудових мігрантів із нашої держави впродовж останніх років свідчать про серйозні загрози та можливі тяжкі наслідки демографічного і соціально-економічного характеру. Зауважено, що аналіз нормативно-правового регулювання відносин у сфері зайнятості та працевлаштування, а отже, формування стратегії державної (правової) політики зайнятості і працевлаштування загалом дає підстави говорити про те, що стратегія є несистемною і непослідовною.

Доведено, що одним із актуальних питань, яке потребує невідкладного та ефективного вирішення, є питання активізації правової політики держави щодо формування привабливого внутрішнього ринку праці, необхідності системного, послідовного та якісного нормативно-правового регулювання відносин у цій сфері. Це дасть можливість не лише створити нові робочі місця та зменшити рівень безробіття серед активного працездатного населення, а й призведе до зменшення кількості трудових мігрантів, що виїжджають з країни, та привабить трудових мігрантів – працівників-спеціалістів із інших країн. Впроваджуючи в життя численні реформи, формуючи й реалізуючи державну (правову) політику, Україна повинна створити сприятливі умови для соціально-економічного та культурно-освітнього росту та розвитку, для забезпечення гідної праці, матеріального стимулювання якісної і продуктивної праці, таким чином зберігши трудовий та інтелектуальний потенціал країни. Позитивні економічні зміни, ефективна державна (правова) політика зайнятості та надійний соціальний захист утримуватимуть працівників від виїзду в потенційні країни для працевлаштування, спонукатимуть їх залишатися й інвестувати в національну економіку.

Ключові слова: *трудова міграція, державна (правова політика), зайнятість, працевлаштування, ринок праці, програми соціально-економічного розвитку.*

Vakariuk L. V. Meeting the needs of workers in employment as a necessary condition for preventing labor migration from Ukraine

The article analyzes complex programs, programs of strategic socio-economic development, which are established and implemented in the field of state goals and objectives, as the main directions of state (legal) policy in employment, their

impact and importance for creating an attractive labor market and preventing departure migrant workers. Ukraine has entered a new economic crisis, the further deepening of which will inevitably lead to a wave of instability in the social and labor sphere, will lead to increased tensions in the labor market, and ultimately – to rising unemployment. It is noted that Ukraine continues to remain in the list of “donor countries” of labor in developed countries, and the flow of international labor migrants from our country in recent years indicate serious threats and possible severe consequences of demographic and socio-economic nature. It is emphasized that based on the analysis of legal regulation of relations in the field of employment, and thus the formation of a general strategy of state (legal) employment policy, we can conclude that it is not systematic and consistent.

It turns out that one of the urgent issues that needs to be addressed urgently and effectively is the issue of intensifying the legal policy of the state on the formation of an attractive domestic labor market, the need for systematic, consistent and high-quality regulation of relations in this area. This will not only create new jobs and reduce unemployment among the active working population, but will also reduce the number of migrant workers leaving the country and attract migrant workers from other countries. Implementing numerous reforms, forming and implementing state (legal) policy, Ukraine must create favorable conditions for socio-economic and cultural-educational growth and development, to ensure decent work, material incentives for quality and productive work, thereby preserving labor and intellectual potential of the country. Positive economic changes, an effective state (legal) employment policy and reliable social protection will deter workers from leaving for potential countries for employment, encourage them to stay and invest in the national economy.

Key words: labor migration, state (legal policy), employment, labor market, socio-economic development programs.

Вступ. Україна вступила в смугу нової економічної кризи, подальше поглиблення якої неминуче зумовить хвилю нестабільності в соціально-трудовій сфері, призведе до посилення напруженості на ринку праці, а в кінцевому підсумку – до зростання безробіття, що, на жаль, неодноразово траплялося в новітній історії країни. Не викликає сумніву той факт, що проблеми зайнятості та працевлаштування громадян знову вийдуть на перший план, і серед них – проблема трудової міграції, яка наразі залишається в числі актуальних. Серед українських вчених, які досліджували проблеми зайнятості і працевлаштування та їх зв’язок із трудовою міграцією, варто виокремити праці А. Гайдуцького, Л. Гаращенко, О. Коваленко, О. Кучми, Е. Лібанової, О. Малиновської, Т. Маланчук, З. Смутчак, О. Тищенко, Р. Шабонова, В. Щербини та інших.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз комплексних програм, програм стратегічного соціально-економічного розвитку, що встановлюються і реалізуються на виконання державної мети і завдань як основні напрями державної (правової) політики у сфері зайнятості та працевлаштування; розкриття їх впливу на формування привабливого ринку праці і значення для запобігання виїзду трудових мігрантів.

Результати дослідження. Сьогодення характеризується для України низкою негативних тенденцій, спричинених коронавірусною кризою, яка внесла корективи у показники соціально-економічного розвитку країни, що, відповідно, позначилося на ринку праці. Зокрема, згідно з даними Міністерства економіки України зростання безробіття сягнуло позначки 9,4%, 6% роботодавців в Україні повідомили про скорочення штату, а 16% відправляли співробітників у відпустки за власний кошт. Рівень бідності в Україні, за підсумками 2020 р., зріс до 45%, що на 6,5% вище показників 2019 р. [1]. За даними 2021 р., відповідно до спільного Консенсус-прогнозу Мінекономіки та ЮНІСЕФ, «поступово збільшується потреба у робочій силі, а рівень **безробіття знижується**, проте все ж таки не вийде на допан-

демічний рівень (консенсусна оцінка на 2021 р. зберіглася на рівні попередньої та становила 9,2%, на 2022 р. – підвищилася до 8,7%, на відміну від попередніх 8,5%). Викликами, які постали перед економікою України внаслідок світової рецесії та введення обмежувальних заходів, все ще продовжують залишатися динамізм та невизначеність поточної ситуації як у нашій країні, так і у світі, що наразі формується під впливом пандемії та вакцинації; низка ризиків, що створюють загрозу для сталого зростання вітчизняної економіки; збільшення витратності, що підживлює інфляційні процеси в Україні та у світі» [2].

Враховуючи викладене, неважко спрогнозувати, що така ситуація на ринку праці та відповідні настрої серед населення сприятимуть збільшенню кількості громадян, невдоволених соціально-економічною ситуацією в країні, й активізують потоки трудових мігрантів, які змушені будуть переміщатись як всередині країни, так і за її межами в пошуках заробітку та засобів для задоволення своїх життєвих потреб. Україна, на жаль, продовжує залишатися в списку «країн-донорів» робочої сили щодо розвинених країн, а потоки міжнародних трудових мігрантів із нашої держави впродовж останніх років свідчать про серйозні загрози та можливі тяжкі наслідки демографічного, соціально-економічного і навіть політичного характеру. Метою трудового мігранта зазвичай є працевлаштування (трудова діяльність – отримання заробітної плати – задоволення власних життєвих потреб), зумовлене економічними труднощами та неспроможністю національних урядів налагодити гідний рівень життя громадян. У зв'язку з цим вважаємо, що одним із актуальних питань, яке потребує невідкладного та ефективного вирішення, є питання активізації правової політики держави щодо формування привабливого внутрішнього ринку праці, необхідності системного, послідовного й якісного нормативно-правового регулювання відносин у сфері зайнятості та працевлаштування. Це дасть можливість не лише створити нові робочі місця та зменшити рівень безробіття серед активного працездатного населення, а й призведе до зменшення кількості трудових мігрантів, що виїжджають з країни, і привабить трудових мігрантів – працівників-спеціалістів із інших країн.

Якщо виходити з діалектичного поєднання «права» і «політики», то правова політика як функціональна категорія – це діяльність у сфері права, що виражається у комплексних програмах, програмах стратегічного соціально-економічного розвитку, завданнях. Питання правового регулювання відносин у сфері найманої праці не можна розглядати окремо від економічних і соціальних проблем. Загалом вони встановлюються і реалізуються на виконання державної мети та завдань як основні напрями державної політики. Зокрема, для ефективного втілення в життя і реального виконання урядового плану заходів із запровадження «Основних напрямів реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022 р.» [3], на нашу думку, необхідно тактично діяти за нижченаведеними напрямками (і, відповідно, розвивати ці сфери).

Насамперед необхідно заохочувати підприємницьку діяльність, адже бізнес – це вагомий важіль для повернення в Україну або невиїзду з неї громадян, які мають міграційні наміри. Зрозуміти спрямованість державної політики в цьому аспекті можна лише на основі комплексного аналізу різносторонніх національних програм, які стосуються державної стратегії розвитку підприємництва (великого, середнього, малого), стратегії розвитку виробництва загалом і стратегії підтримки працюючого населення в державі. Так, якщо звернутися до стратегії розвитку підприємництва, то економічними дослідженнями наполегливо доводиться, що в Україні потрібно розвивати передусім малий (і середній) бізнес. І хоча Україна впродовж останнього часу піднялася на сім сходинок вгору в світовому рейтингу «Doing Business», який проводить Світовий банк, сектор малого бізнесу поки що не відіграє у національній економіці нашої країни таку важливу роль, як в економічно розвинених державах. Наприклад, у країнах ЄС, куди здебільшого виїжджають громадяни України в пошуках роботи, малий бізнес становить ліву частку соціально-економічного розвитку Європи, а саме «понад 20 млн підприємств, на які припадає 57% загального обігу, 53% доданої вартості та близько 70% зайнятих осіб працездатного віку» [4]. Питома вага малого та середнього підприємництва, переважна більшість з якого є сімейними підприємствами, становить 99%

всіх європейських фірм. Основу економіки ЄС утворюють 25 млн малих і середніх підприємств Європи, на яких працевлаштовано близько 100 млн людей, на них припадає понад половина ВВП Європи [5].

Натомість в Україні ситуація з малим і середнім бізнесом, імовірно, нагадує боротьбу «за виживання», оскільки підприємці вимушені постійно адаптуватися до поточних вимог ринку. Як зазначають економісти, «малий і середній бізнес в Україні приносить 55% ВВП в економіку країни, зокрема частка малого бізнесу – 16% ВВП... Якщо великі та середні підприємства в Україні – це 73% ВВП, то мікро- і малі підприємства – всього лише 16% ВВП. Для порівняння, в Європі цей показник удвічі більший» [4]. Також, згідно з економічними дослідженнями, для 5–7% зростання ВВП української економіки потрібні додаткові 5 млн працівників і ще близько 2–3 млн малих підприємств. Підрахунки експертів свідчать про те, що «з врахуванням нинішніх тенденцій відтоку українців за кордон зберегти позитивну динаміку зростання економіки не вдасться, а досягти показників у 7% ВВП щорічно буде ще складнішим завданням. До того ж, враховуючи інші демографічні чинники, вже у 2025 р. можна очікувати повного краху функціонування системи соціального забезпечення, адже на одного працюючого українця припадатиме троє пенсіонерів» [6]. Отже, якщо держава найближчим часом не змінить свою правову політику щодо малого бізнесу, Україна й надалі залишатиметься відсталою країною з ресурсною економікою.

Водночас не можемо не відзначити, що в окремих випадках наслідки реформ стають відчутними для малого та середнього бізнесу. Зокрема, якщо нещодавно однією з причин трудової міграції були «дорогі» кредитні кошти для відкриття бізнесу, то Кабінетом Міністрів України це питання було зрушено з мертвої точки завдяки прийняттю Державної програми «Доступні кредити 5–7–9%» для нового чи чинного бізнесу з участю державних банків та передбачено можливість подальшого розширення цієї програми. Планується, що впровадження зазначеної Програми «сприятиме створенню нових робочих місць, легалізації та розширенню діяльності малого бізнесу, імпортозаміщенню та поверненню трудових мігрантів» [7]. За умови послідовної та якісної реалізації цієї Програми прогнозується створення 90 тис. нових робочих місць, а в довгостроковій перспективі «в уряді очікують, що програма дешевих кредитів сприятиме надходженню 8 млрд грн інвестицій у малий бізнес. Загальну ж суму виданих у межах Програми дешевих кредитів в уряді очікують на рівні 30 млрд грн» [4]. Отже, таке рішення уряду є дуже важливим з погляду як заохочення до ведення бізнесу пересічних громадян та інвесторів, так і створення режиму стимулювання розвитку підприємництва в Україні й, відповідно, стимулювання зростання національної економіки. Загалом зазначена Програма є найбільш яскравим виразником стимулюючого впливу на правове регулювання підприємницької діяльності і, відповідно, на активізацію внутрішнього ринку праці.

Водночас, роблячи крок уперед до створення сприятливих умов та полегшення ведення бізнесу, держава, так би мовити, робить і два назад, непослідовно реалізуючи свою стратегію. Наближається час, коли застосовувати реєстратори розрахункових операцій (далі – РРО) та/або програмні РРО будуть зобов'язані майже всі фізичні особи-підприємці, хто здійснює торгівлю. Види діяльності, для яких застосування РРО є обов'язковим, основні дати та умови обов'язкового застосування РРО (ПРРО) для фізичних осіб-підприємців – платників єдиного податку 2–4 груп, визначено Законом України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» [8] і Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо детінізації розрахунків у сфері торгівлі і послуг» [9], дію якого було відтерміновано з метою підтримки малого та середнього бізнесу в період пандемії. Зокрема, 1 грудня 2020 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо лібералізації застосування реєстраторів розрахункових операцій платниками єдиного податку та скасування механізму компенсації покупцям (споживачам) за скаргами щодо порушення встановленого порядку проведення розрахункових операцій частини суми застосованих штрафних санкцій» № 1017-IX, до позитивних змін якого в контексті заходів

для підтримки бізнесу в період пандемії COVID-19 можна віднести: виключення норми про застосування механізму компенсації покупцям за скаргами частини суми застосованих до суб'єктів штрафних санкцій (кешбеку); скасування штрафних санкцій за невідповідність готівкових коштів на місці проведення розрахунків сумі коштів, зазначеній у денному звіті РРО, та за відсутність попереднього програмування товарів у РРО (ПРРО); подовження на рік застосування понижених розмірів фінансових санкцій за порушення вимог закону щодо використання РРО (ПРРО) під час проведення розрахункових операцій [10]. Закон відтерміновує до 1 січня 2022 р. обов'язкове застосування РРО (ПРРО) для фізичних осіб-підприємців, які є платниками єдиного податку 2–4 груп (з окремими винятками для видів діяльності у сферах з істотними ризиками ухилення від оподаткування, для яких РРО вже є обов'язковим). Отже, згідно з нормами чинного законодавства, з 1 січня 2022 р. усі підприємці-спрощенці, крім платників єдиного податку 1 групи, зобов'язані будуть використовувати РРО та/або ПРРО під час готівкових розрахунків. Таке законодавче нововведення щодо детінізації розрахунків у сфері торгівлі та послуг, без сумніву, є прогресивною вимогою сьогоdnішнього дня, усталеною практикою для економічно розвинених країн, проте чи відповідає воно реальному технологічному розвитку України? Адже, враховуючи покриття інтернет-мережею, наразі немає технічної можливості для тотального впровадження РРО та платіжних терміналів. Особливо гостро це відчуватимуть суб'єкти малого підприємництва, зокрема пересувної торгівлі, крім того, в «Україні поки що не вирішене питання безпеки обігових коштів суб'єктів господарювання на розрахункових рахунках» [11]. На підставі вищезазначеного взагалі ставиться під сумнів «економічна доцільність та ефективність такого регуляторного акта, яким запропоновано суттєво збільшити витрати малого й середнього бізнесу та який наражає підприємців на серйозні фінансові ризики» [11]. Для України така непослідовність у державній правовій політиці створює умови для закриття малих і середніх підприємств, таким чином залишаючи людей без роботи або «уводячи» їх в тінь, або створюючи умови для неофіційного працевлаштування працівників у сфері середнього та малого підприємництва і виплати заробітної плати «в конверті».

Не менш важливим компонентом для стимулювання зростання внутрішнього ринку праці є розвиток промисловості, який є необхідною умовою зменшення бідності, підвищення рівня життя та соціальної стабільності в усій країні. Світова практика свідчить про те, що розвиток промисловості робить відчутний внесок в експорт товарів, інновації та науково-технічний прогрес, сприяє зростанню продуктивності праці, загалом забезпечуючи сталий економічний розвиток держав. Зайнятість населення в промисловому виробництві зумовлює, відповідно, зайнятість і в інших сферах та на об'єктах інфраструктури, таких як торгівля, транспорт, послуги тощо. Наприклад, згідно з даними Європейської комісії, тільки одне робоче місце в переробній промисловості призводить до створення двох робочих місць в суміжних галузях. Визнання ключової ролі промислового виробництва для економіки ЄС відобразилося в оновленій Стратегії промислової політики Євросоюзу (COM 2017/479), де промисловість розглядається як «наріжний камінь економічного процвітання, в результаті чого ставиться завдання щодо підтримки і зміцнення промислового лідерства Європи в епоху глобалізації, викликів щодо стійкості розвитку та стрімких технологічних змін» [12]. В Україні промисловість залишається вагомим частиним національної економіки. Від початку 2000-х рр. для країни загалом характерне зниження зайнятості, що призвело до втрати робочих місць у промисловому секторі. За цей час «втрачено майже половину зайнятості (-45,7%), або понад 2 млн робочих місць. Наразі промисловість включає близько 40 тис. підприємств різних форм власності та забезпечує 15% робочих місць» [12]. І хоча кількість великих підприємств в Україні трохи більша, ніж в Європі, проте ефективність їх у 10 разів нижча. Всі ці чинники в сукупності також спонукають працездатне населення до пошуку роботи та зумовлюють внутрішню і зовнішню міграцію.

З метою підтримки промисловості до кінця 2020 р. в Україні діяла Концепція загальнодержавної економічної програми розвитку промисловості, яка визнавала необхідним формування якісно нової державної політики, що забезпечила б відновлення стратегічної ролі

вітчизняної промисловості у стимулюванні економічного зростання та підвищенні конкурентоспроможності економіки України [13]. Та чи було досягнуто запланованої мети? Зокрема, виходячи з аналізу положень вищезазначеного документа, зауважимо на відсутності мотиваційного духу, який би працівник реально відчув для покращення своєї роботи та її високих результатів. Серед проблемних питань розвитку вітчизняної промисловості Концепція, зокрема, вказувала на: відсутність зв'язку між наукою та виробництвом; зниження рівня інноваційно-інвестиційної активності суб'єктів господарювання; істотне відставання України у сфері використання інформаційних технологій; низький рівень інноваційної активності тощо. Вказуючи на низький рівень інноваційної активності суб'єктів господарювання, Концепція чомусь упускала головне, а саме те, що основним джерелом інновації у трудовому процесі, а отже, й у розвитку промислового виробництва є праця людини. З цього приводу О. Процевський підкреслював, що «за своїм природним змістом, набутими професійними знаннями та досвідом праця людини завжди може бути інноваційною» [14, с. 9–10]. Тому і механізм правового регулювання трудових відносин має враховувати те, що праця людини споконвіку об'єктивно є інноваційною. Саме цей факт вимагає від роботодавців, керівників та організаторів трудового процесу перебувати у стані постійного пошуку векторів модернізації праці, пріоритетів діяльності людини, нових технологій. Інноваційна праця не тільки здатна трансформувати навколишній світ, а й перетворити самого працівника, визначаючи його нову соціальну роль в економіці та суспільстві. Наприклад, в європейській промисловій політиці, яка ґрунтується на новій промисловій ідеології, що передбачає посилення стимулювання конкурентоспроможності, заохочення змін та інновацій, значна роль приділяється збільшенню інвестицій у підвищення кваліфікації працівників та їхнє професійне навчання впродовж життя. Для цього заплановано посилити спільні дії держав-членів ЄС, соціальних партнерів та інших зацікавлених сторін у межах нового «Пакту про професійні навички» [15, с. 11]. Зазначимо, що у вітчизняній Концепції також передбачалося здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців із вищою освітою, кваліфікованих робітників, професійного розвитку працівників промисловості. Проте, як показує практика, цих заходів виявилось не досить. «Якщо інновація означає нововведення, новоутворення, нове явище, – зауважує О. Процевський, – то потрібні нові підходи до стимулювання і розвитку трудової діяльності» [14, с. 9–10]. Можемо зазначити, що в цьому випадку в правовій політиці держави не знайшли відображення реальні потреби працівників як основних виробників на ринку праці.

Щодо державної стратегії розвитку виробництва, то наразі це питання все ще доопрацьовується й обговорюється в наукових та експертних колах, зокрема, триває робота над «Стратегією розвитку промислового комплексу України та реалізації нової промислової політики» (затвердженою проектом-розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 27) [16]. Водночас відсутність такого стратегічного документа на сьогоднішній час не дозволяє однозначно говорити про те, які методи підтримки виробництва будуть пріоритетними для нашої держави, за допомогою яких засобів будуть забезпечені інтереси виробництва та яке місце в цьому процесі займатиме працівник.

Проведений аналіз засвідчив відсутність прогресивного бачення державної (правової) політики зайнятості та працевлаштування і чітко визначених напрямів, за якими вона має реалізовуватися. Нормативно-правове регулювання відносин у цій сфері, а отже, формування стратегії державної (правової) політики зайнятості та працевлаштування загалом дозволяє зробити висновок, що стратегія є несистемною та непослідовною. Впроваджуючи в життя численні реформи, формуючи та реалізуючи державну (правову) політику, Україна повинна створити сприятливі умови для соціально-економічного та культурно-освітнього зростання і розвитку, для забезпечення гідної праці, матеріального стимулювання якісної й продуктивної праці, таким чином зберігши трудовий та інтелектуальний потенціал країни. Позитивні економічні зміни, ефективна державна (правова) політика зайнятості та надійний соціальний захист утримуватимуть працівників від виїзду в потенційні країни для працевлаштування, спонукатимуть їх залишатися та інвестувати в національну економіку.

Висновки. Трудові міграційні процеси є однією з характеристик сучасного глобалізованого світу, природним процесом, оскільки людині завжди властиво шукати кращих умов життя, а економічно розвинені держави повсякчас притягують трудові ресурси. Тому в той час, коли в Україні відбуваються процеси політичного та економічного реформування, вкрай важливо працювати над усуненням причин, які спонукають громадян до зовнішньої трудової міграції. Адже будь-яка держава в інтересах власної економічної безпеки повинна, як мінімум, вживати заходи для запобігання виїзду за кордон працездатних громадян, забезпечуючи працівників гідною працею та впроваджуючи такі стимулювальні правові режими, за яких вони залишалися б у країні, а кожен працівник-трудоий мігрант забажав би повернутися та працювати на батьківщині. Для цього необхідно посилювати державну політику зайнятості через впровадження активних стратегічних програм і заходів на ринку праці.

Список використаних джерел:

1. Уровень бедности в Украине вырастет до 45% / Минсоцполитики Украины. URL: <https://finance.liga.net/ekonomika/novosti/uroven-bednosti-v-ukraine-vyrastet-do-45---mintsopolitiki>.
2. Новий консенсус-прогноз на 2021 р.: зростання ВВП, зменшення дефіциту бюджету, зниження безробіття / Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?id=ccf600e4-594e-4ecf-81b3-b274d68b89a0>.
3. Про затвердження плану заходів щодо реалізації основних напрямів реалізації державної політики у сфері зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2022 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 2020 р. № 216-р. / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216-2020-%D1%80#Text>.
4. Проблеми малого та середнього бізнесу: погляд експерта. URL: <https://appu.org.ua/main-news/problemi-malogo-ta-serednogo-biznesu-poglyad-eksperta/>.
5. Стратегія щодо МСП для сталої та цифрової Європи : Повідомлення Європейської комісії Європейському Парламенту, Європейській Раді, Європейському економіко-соціальному комітету і Комітету Регіонів / Європейська комісія. Брюссель, 2020. COM (2020) 103 остаточна версія. С. 1–18. URL: <https://industryweek.in.ua>.
6. Повернення трудових мігрантів: що не так робить держава. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/10/18/kolonka/aleksandr-radchuk/suspilstvo/povernennya-trudovykh-mihrantiv-ne-tak-robyt-derzhava>.
7. Державна програма «Доступні кредити 5–7–9%». URL: <https://5-7-9.gov.ua/>.
8. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг : Закон України від 6 липня 1995 р. № 265/95-ВР зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
9. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо детінізації розрахунків у сфері торгівлі і послуг : Закон України від 20 вересня 2019 р. № 129-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-20#Text>.
10. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо лібералізації застосування реєстраторів розрахункових операцій платниками єдиного податку та скасування механізму компенсації покупцям (споживачам) за скаргами щодо порушення встановленого порядку проведення розрахункових операцій частини суми застосованих штрафних санкцій : Закон України від 1 грудня 2020 р. № 1017-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-20#Text>.
11. Баконіна О. Що чекає на малий бізнес у 2018 р.? : вебсайт «Юрліга». 2018. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2018/2/2/168209.htm>.
12. State of the Union 2017 – Industrial Policy Strategy: Investing in a smart, innovative and sustainable industry (18/09/2017). URL: https://ec.europa.eu/growth/content/stateunion-2017-%E2%80%93-industrial-policy-strategy-investingsmart-innovative-and-sustainable_en.

13. Концепція загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості до 2020 р., затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 липня 2013 р. № 603-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-%D1%80>.

14. Процевський О. Методологічні засади трудового права : монографія. Харків : ХНАДУ, 2014. 260 с.

15. Нова промислова стратегія для Європи : Повідомлення Європейської комісії Європейському Парламенту, Європейській Раді, Європейському економіко-соціальному комітету і Комітету Регіонів / Європейська комісія. Брюссель, 2020. COM (2020) 102 остаточна версія. URL: <https://www.industryweek.in.ua>.

16. Про схвалення Стратегії розвитку промислового комплексу України на період до 2025 р. : проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.me.gov.ua/>.

